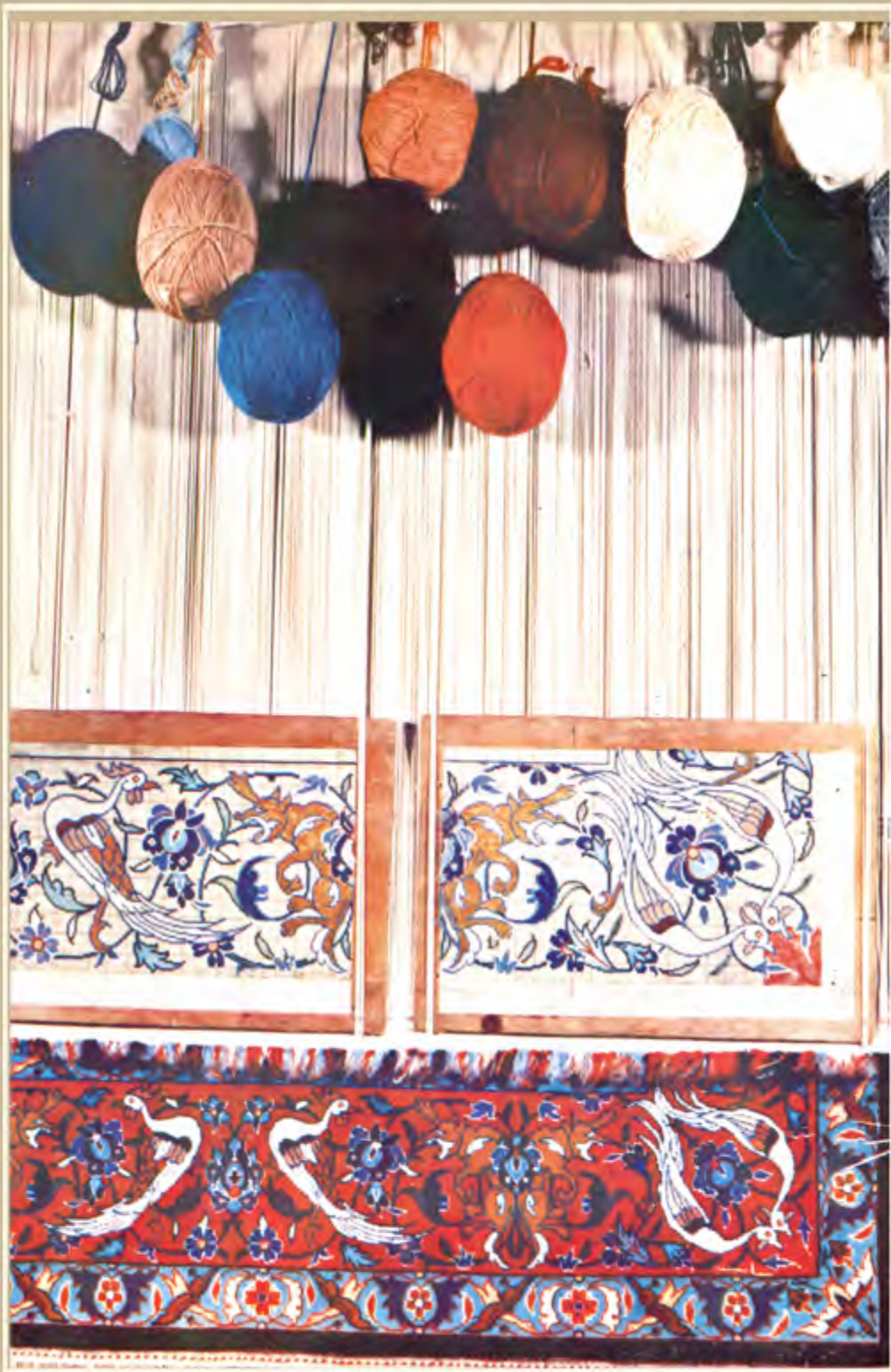

بمنزلهای سنتی ایران

قالیسمانی

تألیف مهشین

هنرهای سنتی ایران

قالیبانی

تألیف محمد شماری

کتابراه کاشکوفیه

وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

قالیافی

نوشته محمد ستاری

تصاویر از : شهید حبیب‌الله پزشکی و محمد ستاری

صفحه آرا : یوسف اخوان

طراح روی جلد : امید گنجور تهرانی

چاپ اول: ۱۳۶۲

چاپ و صحافی : چاپخانه سپهر، تهران

حق چاپ محفوظ است.

تعداد: ۱۱۰۰۰ نسخه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

...وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا

تقدیم به پدر و مادر

فهرست

۵	مقدمه
۶	سابقه تاریخی قالیبافی
۷	مواد و مصالح قالیبافی
	بشم ○ کرک ○ نخ ○ ابریشم
۸	شناخت قالی
۹	اجزاء قالی
	تار ○ بود ○ هرز
۹	انواع قالی
	پشتی ○ خرک ○ ذرع و نیم ○ قالیچه ○ برده‌ای ○ اندازه‌های دیگر
۹	تکنیک بافت قالی
	گره فارسی بافت ○ گره ترکی بافت
۱۰	وسایل و ابزار قالیبافی
	ابزار توکی بافی : سیخ ○ چاقو یا قلاب ○ شانہ ○ تیچی ابزار فارسی بافی : پاکی ○ پاکی بلند یا بر پاکی ○ کلوزار
۱۱	دار قالیبافی
	دار افقی ○ دار عمودی ○ دار گردان
۱۲	چله کشی
۱۳	نقشه قالی
۱۴	انواع نقشه قالی
۱۴	کلیم بافی
۱۵	کجو بندی
۱۷	فهرست منابع

مقدمه

هنرهای سنتی ایران، هنرهای اصیل مردمی هستند. هنرهایی که از فطرت پاک مردم نشأت می‌گیرند. این هنرها از دیرباز در تمامی شئون زندگی مردم رسوخ کرده و بصورت جزئی تفکیک‌ناپذیر درآمده‌اند. رحل قرآن، منبر مسجد، تنگ‌گلاب و فرش‌هایی که بعنوان زیرانداز بکار می‌رود، همه و همه نشان از پیوند همیشگی هنر و آیین، آداب و زندگی مردم دارد.

طوفان حوادث دوران، نتوانسته صخرهٔ پرمصابت هنر ایران را فرسایش و تغییر دهد. هنر گذشتهٔ ایران، بسان صدفی است که موج بلند و شکوفای اسلام، آن را صیقل داده و به گوهری ناب تبدیل کرده و به ساحل سرزمینهای مختلف افکنده است. شاید اغراق نباشد اگر بگوییم، بررسی و شناخت هنرهای سنتی ایران، مقدمه‌ای بر شناخت هنر جهان می‌باشد.

این هنرها، از گذشتهٔ دور تا کنون، بدون تغییرات زیاد، باقی مانده‌اند و اگر به آنها توجه نشود رفته‌رفته به‌بوتنهٔ فراموشی سپرده خواهند شد. از اینرو، سعی بر آن بوده، تا گامی هرچند لرزان در جهت شناساندن هنرهای سنتی ایران و نحوهٔ اجرای آنها برداشته شود.

مطالب این سری کتابها با استفاده از منابع مهم در زمینه‌های هنری و تاریخ هنر و نیز با بهره‌گرفتن از تجربیات هنرمندان و استادکاران کارگاههای هنری ادارهٔ کل هنرهای سنتی وزارت فرهنگ و آموزش عالی تهیه شده است. کلیهٔ عکسها نیز در محیط کارگاههای این ادارهٔ کل گرفته شده‌اند.

در خاتمه لازم است از همکاری و مساعدت‌های بی‌شائبهٔ مسئولین این اداره و هنرمندان کارگاههای تابعه قدردانی و تشکر کنم. امید بر آن است تا با یاری خداوند متعال، در مورد دیگر هنرهای سنتی نیز مطالبی فراهم شود.

م - ستاری

مردادماه ۱۳۶۵

سابقه تاریخی قالیبافی

برای دانستن نکاتی پیرامون تاریخچه دقیق قالی و گلیم-بافی باید تاحدی به حدس و گمان اتکا کنیم؛ زیرا پشم ماده‌ای است که نمی‌تواند عمر چندین هزار ساله داشته باشد.

بشر در قدیم از پوست حیوانات برای پوشش خود استفاده می‌کرده، اما کم‌کم دریافته که این پوست بعد از چندین بار زیر و رو شدن می‌شکند و پشمهای آن می‌ریزد. پس به مرور آموخت که اگر پوست بوسیله دباغی عمل بیاید دوام آن بیشتر می‌شود. در واقع نمدمالی اولین تکنیک کار روی پوست بوده است.

بعد از آن بشر اولیه متوجه گلیم‌بافی می‌شود. ظرافتهای افزوده‌شده در گلیم بافی باعث شد که قالیبافی بعنوان یک هنر مسلم ایجاد شود.

قدیمترین قالی شناخته شده که از سیبری شوروی توسط یک هیئت باستان‌شناسی بدست آمده، قالی «پازیریک» است. این قالی، رنگ آبی‌سیر دارد و مربوط به سده سوم قبل از میلاد یا . . . ۳ سال پیش است. جالب اینجاست که نحوه بافت آن با تکنیک بافت امروزه تفاوت چندانی ندارد و نقش آن از نقوش هخامنشیان گرفته شده است.

قالی قدیمی دیگری نیز در اطراف مغولستان خارجی بدست آمده است. این قالی بعنوان پوشش اسب بکار می‌رفته و مربوط به دوره هخامنشیان است. این دو قالی هم اکنون در موزه «ارمیتاژ» روسیه نگهداری می‌شوند. از این دو نمونه که بگذریم، مدرک قدیمیتری از پیشینه قالیبافی نداریم. اما مدارک و شواهد معتبر بسیاری بجای مانده که نشانگر وجود هنر قالیبافی در ایران است. فرش تاریخی و تاحدی افسانه‌ای بهارستان یا چهار فصل بهترین گواه این موضوع می‌باشد، اما هنوز اثری از تکه‌های این قالی بدست نیامده است. مدرک مستندی نیز در این زمینه نداریم که اطلاعاتی بدهد؛ اما صحبت از قصر حاکمانی با قالیهایی بسیار بلند و افسانه‌ای است که بعنوان پرده و زیرانداز مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. در اواخر دوره تیموریان و اوایل سلسله صفوی هنر قالیبافی در ایران بسیار بارز و مشخص می‌شود. فرش بافته شده برای مقبره شیخ صفی از نظر کیفیت رنگ و تکنیک بافت بسیار بالاست و هم‌اکنون در موزه «ویکتوریا و آلبرت» لندن نگهداری می‌شود. در موزه فرش ایران نیز نمونه‌هایی از قالیهایی دوره قاجار با قدمتی نزدیک به . . . ۲ سال وجود دارد. برای دیدن نمونه‌های بافته‌شده

در دوران سلجوقی و زندیه باید سری به موزه‌های اروپا زد. برای بررسی قالیه‌های دوره تیموری باید به شهرهای سمرقند و بخارا رفت و در موزه‌های این دو شهر به جستجو پرداخت. در مورد طراحان قدیمترین قالیه‌های شناخته شده، اطلاعاتی در دست نیست؛ همچنین از نحوه ساخت رنگ و رنگ‌آمیزی آنها نیز شواهدی بدست نیامده است. تکنولوژی بافت فرش از قرون گذشته تا بحال دگرگونی چندانی نداشته است، بطوری که می‌توان گفت، از نظر فرم حتی در ابزار هم تغییر چندانی بوجود نیامده، اما اسم ابزار عوض شده است.

مواد و مصالح قالیبافی

برای بافت قالی از پشم بز بدلیل زبر بودن، زیاد استفاده نمی‌کنند، به همین علت از پشم گوسفند که عموماً در نژادهای مخصوص پرورش داده می‌شود استفاده می‌گردد. پشم اگر سفید باشد رنگ مورد نظر را بهتر به خود جذب می‌کند، بنابراین می‌توان قبل از «رنگری» پشم رنگین را «رنگ زدایی» کرد.

۱. **پشم:** رشته‌هایی خشن، صاف، استخوانی و کلاً زبر است که از گوسفند بدست می‌آید.

۲. **کوک:** رشته موهائی نرم و نازک است که حالت مجعد و فتری دارد و عموماً از زیر بغل و سینه گوسفند بدست می‌آید.

از گوسفندان ایران کرک کمی می‌توان بدست آورد.

ظریفترین پشم، برای بافت پارچه‌های کشمیر و ماهوت بکار می‌رود و پشمی که برای بافتن طنابهای پشمی استفاده می‌شود، خشن‌ترین پشم است. قطر پشم کشمیر سه میلیمتر

است و درعین حال بسیار گرم و محکم و سبک است. پشم و کرک بنسبته خود از نظر کیفیت به چند قسمت تقسیم می‌شوند. میزان خوبی و بدی پشم را در کارخانه با شماره‌بندی مشخص می‌کنند. البته لازم به تذکر است که روش شماره‌بندی تا دوره قاجار در ایران مرسوم نبوده، اما بعداً بدلیل ارتباط این صنعت با محافل جهانی، کدهای کارخانجات خارجی وارد ایران گردیده است. کارخانجات، این کدها را پس از انجام آزمایشها و پژوهشهای لازم انتخاب کرده‌اند.

شماره‌های پشم از ۸ شروع می‌شود که این عدد نمایانگر کلفت‌ترین پشم است و بتدریج هرچه جلومی‌رویم پشم نازک‌تر می‌شود تا اینکه به پشم شماره ۲۴ می‌رسیم که نازک‌ترین پشم است. شماره‌ها بدین قرارند:

۲۴، ۲۲، ۲۰، ۱۸، ۱۶، ۱۴، ۱۲، ۱۰، ۸

شماره‌های کرک عبارتند از:

۴۱، ۴۸، ۵۸، ۶۸، ۷۸، ۸۸، ۹۸

جدیداً کارخانه نساجی کاشان کرکی تولید می‌کند که به آن ۶ لا می‌گویند و مطابق با کرک ۲۸ لا است.

۳. **فخ:** یکی دیگر از مصالح قالیبافی است که از پنبه بدست می‌آید. نخ را نیز نظیر پشم شماره‌گذاری می‌کنند و شماره‌های آن بقرار زیر است:

۲۴ لا، ۲۰ لا، ۱۸ لا، ۱۵ لا، ۱۲ لا، ۹ لا

۱. از پشم نازک برای بافت پارچه کشمیر استفاده می‌شود. اگر پشم کمی کلفت‌تر باشد برای پارچه‌کت و شلواری و از آن کلفت‌تر برای کاموا استفاده می‌شود. کاموا برای بافت دستکش و نظایر آن بکار می‌رود و پشم کلفت‌تر از موارد ذکر شده همان پشمی است که برای قالیبافی بکار می‌رود.

قابل توجه است که در مورد نخ، شماره‌ها از کلفت‌ترین بسوی نازک‌ترین نخ سیر می‌کند بطوری که از این نظر، برعکس شماره پشم است. در قدیم که کارخانه‌های مخصوص تاییدن نخ وجود نداشت، نخ را با دوک‌نخ‌رسی می‌تاییدند. برای شناخت سابقه نخ‌رسی نخست باید به نقاشیهای روی تابوت و مقابر فراعنه رجوع کنیم.

در یکی از این نقاشیها که زندگی روزمره فرعون و اطرافیان را نشان می‌دهد به یک چرخ ریسندگی برمی‌خوریم. پس نتیجه می‌گیریم که چرخ ریسندگی از حدود ۵۰۰۰ سال پیش وجود داشته و تاکنون نیز تغییر زیادی نکرده است.

به نخهای سوغ اعلا «چله» می‌گویند. لازم به توضیح است که قبلاً نخ نازکتر از ۴ لا هم وجود داشته؛ این نوع نخ (۴ لا)، از کشورهای خارجی راهی بازار ایران می‌شده است. الآن بجای نخ ۴ لا از ابریشم استفاده می‌کنند.

اگر در چله‌کشی^۱ از نخ نازکتر از ۴ لا استفاده شود نخها ممکن است بر اثر کوچکترین فشار پاره شوند.

۴. ابریشم: الیافی نرم، شفاف، ظریف و محکم است که از کرم ابریشم بدست می‌آید و از آن دریافت قالیه‌های بسیار نفیس استفاده می‌شود.

شناخت قالی

بدلایی که در زیر می‌آید قالی کرک‌بافت، بهتر از قالی پشم‌بافت است.

۱. کرکها بعلت مجعد بودن بهتر به هم تائیده می‌شوند، ولی وقتی پشمها چندان شونند کاملاً به یکدیگر نمی‌تابند.
۲. کرک چون باریکتر از پشم است، رنگ را تا اعماق خود می‌پذیرد و برای مدت‌های مدید آن را حفظ می‌کند؛ ولی پشم پس از مدتی، تحت عواملی همچون نور، آثار جوی و غیره، رنگ خود را از دست می‌دهد.

۳. دوام کرک بیش از پشم است و به همین دلیل قالی کرکی عمر بیشتری دارد.

قالیه‌های ابریشمین بسیار عالی و گرانبه هستند، اما به چند دلیل ایدآل نمی‌باشند:

۱. بعلت براق بودن ابریشم و انعکاس نور، نقش قالی خوب دیده نمی‌شود.

۲. ابریشم، عایق خوبی در مقابل سرما و گرما نیست و قالی آن جنبه تزئینی دارد.

۳. بدلیل لیز بودن ابریشم، قالی در زیر پا سر می‌خورد. رنگهای گرم قالی زودتر از بین می‌روند، زیرا نور بیشتری را جذب می‌کنند. رنگهای قرمز قالیه‌ها چندان ثابت نیستند، اما یک نوع رنگ قرمز مخصوص وجود دارد که از

حشره‌ای به نام «کرمز»^۲ بدست می‌آید. این حشره شبیه به کفشدوز است. از ابتدای تاریخ، بشر با این حشره آشنایی داشته و از ماده رنگی آن استفاده می‌کرده است.

پرورش این حشره در گذشته دور در جنوب ایران مرسوم بوده است. جسد مقادیر زیادی از این حشرات پس از جمع‌آوری و اعمال کارهای بخصوص نوعی رنگ قرمز تولید می‌کند که بادوام و مرغوب است. قیمت این رنگ

۱. در مورد چله‌کشی بعداً توضیح خواهیم داد.

۲. Kermes در فارسی آن را قرمز دانه یا کرم رنگ‌رزان می‌گویند.

۳. در مورد چله‌کشی بعداً توضیح خواهیم داد.

۴. در مورد چله‌کشی بعداً توضیح خواهیم داد.

در ایران بسیار گران است.

طبق گفته بعضی از زبان‌شناسان کلمه قرمز نیز از نام همین حشره اقتباس شده است.

مطلب دیگر در مورد شناخت قالی، دانستن انواع بافت آن است که عبارت از: «ریزبافت» و «درشت‌بافت» است. قالی ریزبافت نسبت به دیگری مرغوبتر است. در مورد تعداد رجها نیز که در مرغوبیت قالی نقش بسزایی دارند بعداً توضیحات لازم خواهد آمد.

طرح قالی و همچنین نوع رنگهایی که برای رنگرزی پشم قالی از آنها استفاده می‌شود و دوام این رنگها، می‌توانند ملاکی برای یک قالی خوب باشند.

اجزاء قالی

یک قالی از «تار» و «پود» و «پرز» یا گوشت قالی تشکیل شده است.

تار: عبارت از نخهایی است که موازی یکدیگر در طول قالی قرار می‌گیرند. این نخها ممکن است از ابریشم، پشم یا پنبه باشند.

پود: عبارت است از رشته‌نخهایی که بصورت موازی از بین نخهای تار گذشته و بطور افقی از «دار» قالی عبور داده می‌شوند. جنس این نخها معمولاً درقالیهای عالی ابریشم، درقالیهای خوب و متوسط پشم و درقالیهای معمولی نخ پنبه می‌باشد.

پرز: پشمی است که باعث بوجود آمدن طرح و رنگهای مختلف در قالی می‌شود. جنس پرز درقالیهای ممتاز، ابریشم و در سایر قالیهای از پشم است. گوشت فرش بوسیله تارهای گره‌خورده بوجود می‌آید.

انواع قالی

۱. پشتی: به ابعاد ۶۰ × ۵۰ سانتیمتر.

۲. خرك: به ابعاد ۱۰۰ الی ۶۰ × ۹۰ سانتیمتر. علت انتخاب اسم خرك، بخاطر آن است که این نوع قالی بر پشت خرقالب می‌شود.

۳. ذرع ونیم: بطور کلی به ابعاد ۱ × ۱/۵ متر.

۴. قالیچه: به ابعاد ۲/۳ الی ۱/۴ × ۲/۲ متر.

۵. پرده‌ای: نوعی از قالیچه که به دیوار زده می‌شود؛ به ابعاد ۱/۸ × ۲/۸ متر.

بعد از انواع فوق، بقیه قالیهای را از روی طول و عرض آنان، به متر نام می‌برند. مثلاً قالیهایی به ابعاد: ۳ × ۴، ۲ × ۳، ۲/۵ × ۳/۵.

اندازه قالیهای بزرگتر از انواع یادشده، بستگی به سفارش دارد.

تکنیک بافت قالی

اساس کار قالیبافی را، گره‌هایی که بر روی تار قالی زده می‌شود، تشکیل می‌دهند. جنس گره‌ها از پشم، کرک یا ابریشم است که قبلاً به رنگهای دلخواه درآمده‌اند. هر قدر تعداد این گره‌ها در سطح قالی بیشتر باشد، مرغوبیت و استحکام قالی زیادتر می‌شود. طریقه گره‌زنی در نقاط مختلف ایران فرق می‌کند. معمولاً دو نوع گره در تمام ایران بکار برده می‌شود.

۱. **گره فارسی بافت** که بیشتر در شهرهای مشهد، اراک، قم، اصفهان، کرمان و اطراف تهران رواج دارد. در گره فارسی، نخ «پرز» از کناره تار به عقب برده می‌شود و از بین دوتار بیرون می‌آید و تار دوم را دور می‌زند و از میان دو

تار بیرون می‌آید. سپس آن را بیرون می‌کشند و سفت می‌کنند. بعبارت دیگر گره فارسی که روی یک تار زده می‌شود و ظریفتر است، به بافنده امکان بیشتری در نقش-آفرینی می‌دهد و قالی آن ریزبافت‌تر می‌شود. با این روش می‌توان تا ۱۱ گره در هر هفت سانتیمتر ایجاد کرد.

۲. گره ترکی بافت که بیشتر در آذربایجان، ترکمن صحرا و روستاهای اطراف همدان رواج دارد. در این نوع گره، نخ «پرز» از روی دوتار و از کنار آنها به عقب برده می‌شود و سپس از داخل تارها به جلو برمی‌گردد و سفت می‌شود.

گره ترکی، دو تار را در برمی‌گیرد و در نتیجه، بافت آن درشت‌تر، اما محکمتر و بادوامتر می‌شود. با این روش اگر چله از ابریشم باشد و از کربک برای «پرز» استفاده شود، می‌توان تا ۸ گره در هر هفت سانتیمتر ایجاد کرد.

گاهی بافت قالی را از چپ یا راست شروع می‌کنند. هر یک از این دو طریق گره‌زنی دارای گره‌های جفتی است. این نوع بافت تقلبی است.

مجموعه گره‌ها، سطحی نرم بر روی بافته ایجاد می‌کند که قالی را بصورت یک زیرانداز راحت و نرم در می‌آورد. گره چون «نقطه‌ای» است امکان نقش‌آفرینی را در قالی به نسبت گلیم تا حد زیادی افزایش می‌دهد. (عکس: ۱)

پس از بافته‌شدن یک رج «هاف»^۱ را بالا می‌بریم و بوسیله سیخ، «پود کلفت» را از پشت نخهای ردیف عقب

چله رد می‌کنیم و بعد با شانه روی تمام این رج می‌زنیم. سپس هاف را پایین می‌آوریم و این بار «پود نازک» را با سیخ از پشت نخهای ردیف جلو چله رد می‌کنیم و با شانه بر روی آن می‌کوبیم. با این عمل پود نازک ۴/۵ برابر طول رج، مصرف می‌شود؛ زیرا دورچله‌های ردیف عقب و جلو بصورت زنجیری پیچیده می‌شود، در حالی که پود کلفت به اندازه طول رج مصرف می‌شود.

عمر قالی به پود نازک بستگی نام دارد. مثلاً عمر یک قالی با پود نازک ده سال و بدون آن دو سال است.

در کنار قالیبافی شغل دیگری وجود دارد که به آن «رفوگری» گفته می‌شود. رفوگری عملی بسیار مشکل، دقیق و پر زحمت است. بنابراین یک رفوکار حتماً بایستی به فن قالیبافی آشنا باشد.

وسایل و ابزار قالیبافی

تکنیک قالیبافی به دو دسته «ترکی بافت» و «فارسی-بافت» تقسیم می‌شود. از اینرو ابزار کار در هر مورد با دیگری متفاوت است.

ابزار ترکی بافی

۱. سیخ: وسیله‌ای از فلز به عرض دو سانتیمتر است. طول آن استاندارد مشخصی ندارد. در طولهای ۴، ۵، ۶ و ۷ سانتیمتری ساخته می‌شود. سیخ با طول ۴ یا ۵ سانتیمتر برای قالیهای کوچک بکار می‌رود. سیخ حالت فنری دارد. دو طرف آن کند است و نوک آن قلاب دارد. از سیخ برای انتقال پود استفاده می‌شود. (عکس: ۲)

۲. چاقو یا قلاب: برای گرفتن و جلو آوردن پشم از

۱. Half. هاف در زبان انگلیسی بمعنای نیمه است. این چوب تارهای جلوی چله را به دو ردیف تقسیم می‌کند. این کلمه اثر فرهنگ آمریکاییان است که مشتری قالیهای تبریز بودند.

پشت تارها و سپس بریدن آن بکار می رود. نوکی قلاب- مانند دارد. از فلز است و مانند چاقولبه تیزی دارد.

(عکس: ۷۳)

۳. شانه: به آن «دغه، دفتین یا دفتینه» هم می گویند. برای کوبیدن و یکدست کردن پشم یا کرکهای بافته شده بکار می رود. (عکس: ۵)

۴. قیچی: برای کوتاه کردن پشمهای بافته شده پس از چند رج بر سطح قالی بکار می رود. در این نوع قیچی، برخلاف قیچهای معمولی، دسته، همسطح تیغه ها نیست، بلکه در سطح بالاتری قرار دارد. این نحوه ساخت دسته قیچی باعث می شود تا قالیباف راحت تر و سریعتر، سطح قالی را از پشمهای بافته شده که بلند و نامیزان است پاک کند. (عکس: ۷۶)

همانطوریکه قبلاً اشاره شد ابزار نامبرده مختص قالیهای ترکی بافت بود. هم اکنون بشرح ابزار قالیهای فارسی بافت می پردازیم.

ابزار فارسی بافی

۱. پاکی: از نظر نحوه کار مانند چاقو در روش ترکی بافت عمل می کند، با این تفاوت که در لبه پاکی، قلاب وجود ندارد و عرض آن از چاقو یا قلاب ترکی بافی بیشتر است.

۲. «پاکی بلند» یا «برپاکی»: نوعی از پاکی می باشد با این تفاوت که علاوه برداشتن دسته ای از چوب، بلندتر و پهنتر است. همچنین هر دو طرف لبه تیغه آن کند است و قلاب نیز ندارد. از این وسیله برای کوبیدن و همتراز کردن رجها استفاده می شود.

۳. کلوزار: نوع خاصی از شانه است. دسته ای عمودی یا مایل دارد. برای کوبیدن و یکدست کردن پشمها یا کرکهای بافته شده بکار می رود. (عکس: ۸) یک نوع کلوزار به نام «کرکیت» نیز وجود دارد که در مناطق روستایی از آن استفاده می کنند. دسته کرکیت در امتداد پره های شانه است.

بعلت بزرگ بودن قالیهای فارسی بافت، روش چیدن پشمها به طریقی غیر از روش ترکی بافی است؛ به این ترتیب که در آخر کار شخصی متخصص، که اصطلاحاً «روکارگیر» و شغل وی «روکارگیری» خوانده می شود، اضافات پشمها را می گیرد. البته تسطیح سطح قالی بوسیله قیچی یا تیغه مخصوص انجام می شود. ابتدا تخته پهنی در زیر قالی می گذارند تا آن قسمت قالی صاف شود و راحت برجای خود قرار گیرد. سپس عمل چیدن پشمهای زیادی انجام می شود.

در خاتمه بحث ابزارشناسی یادآور می شویم که در فارسی بافی ابزاری به نام سیخ نداریم. در ضمن در فارسی بافی، پرز را با دست گرفته و با پاکی می برند. یعنی دست، عمل قلاب نوک چاقو را انجام می دهد. کلیه ابزار نامبرده در ایران ساخته می شوند.

دار قالیبافی

دارهای قالیبافی در دو دسته کلی جای می گیرند:

۱. دار افقی: این نوع دار بسیار ساده است و در بین مردم ایل نشین رواج دارد. طریقه ساخت آن به این ترتیب است: دو تیر محکم و راست بموازات هم در فاصله ثابتی بوسیله چهار میخ چوبی یا فلزی روی زمین محکم می شود

و نخهای تار بصورت منظم و عمود بر آنها عبور می کنند. این دار فاقد تیرهای جانبی می باشد.

علت استفاده از این نوع دار در بین ایل نشینان آن است که چون دائماً در حال سفرند، این دار براحتی بعد از مدتی توقف، قابل جمع کردن و حمل و نقل است.

۲. دار عمودی : این نوع دار، چهارچوبی است که تکیه گاهی در بالا و تکیه گاهی در پایین دارد و می تواند بوسیله پایه هایی کاسلاً عمود بر سطح زمین قرار گیرد. (عکس: ۹) در بعضی از دارها چله (تارهای کشیده شده) توسط پیچ، شل و سفت می شود و در بعضی این کار بوسیله «گوه» صورت می گیرد.

گوه قطعه چوبی بشکل مثلث قائم الزاویه است که در شیاری روی دو ستون عمودی در طرفین پایین دار قرار دارد و با فشار دادن آن در شیاری می توان چله را شل و یا سفت کرد.

در بافت قالیهای بزرگ، دار به نوع دیگری تبدیل می شود که به آن «دارگردان» می گویند:

در این دستگاه، تیرهای بالا و پایین دار بوسیله اهرمهایی به دور خود می گردند. تیرهای دستگاه معمولاً از تنه چنار انتخاب می شوند. یک تیرک چوبی و یا میله آهنی از لابلای هر یک از دوسر تارها گذشته و بوسیله ریسمان یا تسمه به تیرهای بالا و پایین محکم می شود. وقتی که تیرها چرخانده شوند، تارها کشیده و محکم می گردند. هر قدر که قالی بافته شود، آن را به دور تیر پایین می پیچند و به این ترتیب هر طولی که بخواهند، در این نوع دارهای گردان می توان یافت. در این دارها، میله جداکننده تار و پود «هاف» بوسیله آلتی به نام «کمان» جابجا می شود. در این

نوع دار از گوه استفاده نمی شود.

چله کشی

اکنون نگاهی اجمالی به چله و چله کشی می اندازیم. چله ممکن است از جنس ابریشم یا نخ باشد. با استفاده از چله ابریشمی، قالی از استحکام بیشتری برخوردار خواهد شد. ضمناً باید تناسبی بین چله و پشم وجود داشته باشد. یعنی در صورت استفاده از ابریشم نازک برای چله کشی باید از کرک نازک برای بافت استفاده شود و برعکس. برای چله کشی مراحل زیر طی می شود:

الف- ابتدا عرض دار را از داخل متر می کنیم.

ب- بر اساس میزان بدست آمده، عرض را از بالا و پایین به دو بخش تقسیم می کنیم.

ج- با استفاده از خط فرضی بدست آمده در وسط، از چپ یا راست، هفت سانتیمتر به هفت سانتیمتر شروع به تقسیم عرض دار می کنیم.

این تقسیم بندی بدین علت از وسط دار انجام می شود که اگر در حین تقسیم بندی به واحدهای اضافی برخوردیم، در طرفین دار قرار گیرند و در خاتمه چله کشی، فاصله چوبهای عمودی دار از هر طرف تا چله ها برابر باشد. این عمل حسن دیگری نیز دارد، زیرا فشار چله ها بطور مساوی بر همه سطح دار تقسیم می شود و از کج شدن احتمالی دار جلوگیری می کند. اگر دار کج شود لطمه شدیدی به کیفیت بافت خواهد زد. فشار هماهنگ در چله کشی از ضروریات است. عمل چله کشی دو نقره انجام می گیرد.

د- دوز هوار به فاصله ۲۰ سانتیمتر از هم در پایین و بالای دار می بندیم. زهوار پایینی از نخ ۴ و زهوار بالا از

نخ ۲ لا است. نقش زهوار به اصطلاح هنرمند قالیباف؛ برای چپ و راست کردن چله هاست. بعبارت دیگر زهوار یا هاف نخهای چله را به دو ردیف جلو و عقب تقسیم می کنند. پس از طی این مراحل که انتخاب هفت سانتیمتر مناسب برای شروع چله کشی است، سرنخ را به نورد پایین گره می زنیم، ابتدا چهار رج در بیرون و هفت سانتیمتر اولیه؛ برای «شیرازه» قالی می گذاریم. این عمل در پایان چله کشی برای طرف دیگر هم صورت می گیرد.

حال نخ را از زیر زهوار اول و روی زهوار دوم رد می کنیم و از روی نورد بالا به پشت دار می بریم. سپس آن را مستقیماً پایین می آوریم و از زیر دار بیرون می کشیم و به روی دار می آوریم. این بار نخ را از روی زهوار اول و زیر زهوار دوم رد می کنیم و همچنان این عمل را تا پایان چله کشی هفت سانتیمتر اول ادامه می دهیم. (عکس: ۱۰)

بعد شروع به شمارش نخها می کنیم. اگر تعداد آنها درست باشد آخرین نخ را رنگ می زنیم و هفت سانتیمتر بعدی را آغاز می کنیم. بدیهی است که تعداد رجها در تمام هفت سانتیمترها باید یکی باشد.

هر دو نخ کشیده شده، یک رج بحساب می آید، مثلاً قالی ۳۰ رجی، دارای ۶۰ نخ در طول هفت سانتیمتر است.

بعد از اتمام چله کشی، بجای زهوار دوم، چوبی به نام «هاف» می گذاریم و زهوار را برمی داریم. در قالی فارسی- بافت از چوب هاف استفاده نمی شود.

در این مرحله زهوار پایین را شل می کنیم و آن را تاجایی که می خواهیم کار را آغاز کنیم، پایین می کشیم

و سفت می کنیم.^۱

اکنون به چارچوب زیر کار سریش می مالیم تا اگر احياناً در حین کار نخ پاره شد، تمام نخها را رد نکند. در این حال نخ پاره شده را گره می زنیم. در خاتمه کار قالیبافی قسمت سریش مال شده به همراه ریشه ها بریده می شود.

نقشه قالی

برای بافتن قالی، به وجود نقشه نیاز است. طراح، طرح قالی را روی کاغذهای مخصوصی که جدول بندی شده اند پیاده می کند. در کاغذ نقشه، هر مربع بزرگ به ده مربع کوچک تقسیم می شود. کوچکترین مربع یا چهارخانه علامت یک گره است. کاغذهای نقشه کشی شماره هایی مخصوص به خود دارند. مثلاً شماره ۲۰، ۴۰، ۶۰. این شماره ها بر اساس رج شماری در هفت سانتیمتر پیدا می شوند. (مسلماً در کاغذی که ۲۰ مربع دارد، مربعها بزرگتر از مربعهای کاغذی هستند که ۶۰ مربع دارد).

حال توضیح می دهیم که چرا ملاک کار بر اساس «واحد هفت سانتیمتری» قرار دارد.

در قدیم واحد اندازه گیری ذرع بود، زیرا هنوز متر عمومیت نیافته بود. از طرفی ذرع مشهد با ذرع اصفهان یا تبریز فرق می کرد^۲، و این بسبب باعث ایجاد اشکالاتی در امر خرید و فروش قالی می گردید. زمانی که سیگار وارد ایران شد، طول سیگار ملاک اندازه گیری رجها قرار گرفت و

۱. زهوار پایینی علاوه بر اینکه باید محکم شود، باید کاملاً تراز هم باشد، چون محل شروع بافتن است و اگر کج باشد، قالی کج بافته می شود.

۲. ذرع تهران ۱۰۴ سانتیمتر و ذرع تبریز ۱۰۸ سانتیمتر بود.

این طول معادل $\frac{6}{8}$ سانتیمتر بود. وقتی می‌خواستند رجهای قالی را بشمارند از طول سیگار استفاده می‌کردند. بعدها $\frac{7}{2}$. سانتیمتر نیز به‌واحد قبلی اضافه شد و واحد «رج» یعنی هفت سانتیمتر بوجود آمد.

مثلاً قالی ۴ رج، یعنی در هر هفت سانتیمتر طول آن ۴ عدد گره وجود دارد. هرچه تعداد رجها بیشتر باشد بافت قالی فشرده‌تر و محکم‌تر و در نتیجه تعداد گره‌ها بیشتر می‌شود. با نخ و پشم کلفت نمی‌توان قالیهای پر رج بافت، زیرا نخ و پشم کلفت به تعداد زیاد در هفت سانتیمتر جای نمی‌گیرد، در حالی که مسلم است با نخ و پشم نازک‌تر می‌توان گره‌های بیشتری در قالی بوجود آورد. (می‌توان از نقشه ۳ رج برای ۶ رج استفاده کرد؛ ولی کار قالیباف مشکل خواهد شد، زیرا باید تعداد گره‌ها را دوبرابر کنند.) اصولاً قالی بافان می‌توانند روی هر نقشه‌ای کار کنند، اما هر طرحی که از روی نقشه پیاده می‌شود باید متناسب با مصالح بکار برده و تعداد رجهای قالی در هفت سانتیمتر باشد. مثلاً اگر بخواهیم یک قالی درشت بافت داشته باشیم کلفت‌ترین نخ یعنی ۲۴ لا را انتخاب می‌کنیم. برای کامل کردن کار باید بالطبع پشم ۸ لا را نیز انتخاب کنیم.

انواع نقشه قالی

نقشه‌های قالی از نظر متن به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

۱. همه نقشه باید کشیده شود و کار باید جزء بجز و کاملاً هم اندازه با نقشه جلو برود. مثلاً اگر نقشه، یک منظره را نشان می‌دهد، اندازه آن بایستی با قالی برابر باشد. (البته برای سهولت کار و بدلیل بزرگی نقشه، هر بار یک

قسمت نقشه را در معرض دید بافته می‌گذارند).
(عکس: ۱۲۹۱۱)

۲. نقشه‌ای که شامل یک گل یا شکل بخصوص است و این شکل دائماً تکرار می‌شود. در این حالت نقشه به اندازه همان شکلی است که باید با تکرار بافته شود. (عکس: ۱۳)
۳. نقشه‌ای که $\frac{1}{4}$ آن برای بافتن قالی کافی است.
(عکس: ۱۴)

۴. نقشه‌های لچک ترنج؛ برای بافت این نوع طرح، بایستی $\frac{1}{4}$ از کل نقشه را داشته باشیم. معمولاً نقش ترنج در وسط قالی قرار دارد. ترنج ممکن است دایره یا بیضی-شکل باشد. لچک عبارت از یک چهارم نقش همان ترنجی است که در وسط قرار گرفته و در چهار گوشه قالی قرار می‌گیرد. حاشیه قالی از متن آن جداست. یک قالی می‌تواند فاقد حاشیه باشد و یا برعکس چندین حاشیه داشته باشد. وقتی تعداد رجهای قالی بالا می‌رود، بافت آن هم به همان نسبت مشکل‌تر می‌شود.

فرضاً در یک قالی ۸ رج، باید فشار به رجهای طوری باشد که آنها بخوبی در هفت سانتیمتر جای بگیرند. این کار با شانه کوبیدن مناسب انجام می‌شود که حسی و تجربی است و قانون مشخصی ندارد. رجهای قالی باید با فشاری یکسان کوبیده شود تا قالی، یکدست بالا بیاید و از ابتدا تا انتهای کار، در شکل و طرح نقشه آن تغییری حاصل نشود.

گلیم بافی

چله کشی گلیم مانند فرش است. در گلیم بافی از سیخ استفاده نمی‌شود؛ بلکه از چوبی به نام «کوجو، کجسو»

استفاده می‌گردد.

کجوبندی

روش کار بدین ترتیب است که ابتدا دو تکه چوب بشکل مکعب را به‌دوستون‌دار می‌بندیم و سپس چوبی استوانه‌ای شکل به‌عرض دو الی سه سانتیمتر و به‌درازای «دار» یا کمی بیشتر از آن را توسط نخهای کلفت از بالای دار آویزان می‌کنیم؛ این چوب کج‌و نام دارد. نخ‌ی به نام «زه» را به‌دو سر می‌نخایی که درمقاطع کج‌و کوبیده‌ایم؛ گره می‌زنیم.

در شکل، روش اتصال کج‌و و مکعبها روی دار گلیم- بافی نشان داده شده است. (عکس: ۱۵)

کار کج‌و این است که نخهای پشت چله را در اختیار بافنده قرار می‌دهد. برای کج‌وبندی مراحل زیرطی می‌شود: نخ را دور «کج‌و» و «زه» قلاب می‌کنیم. اولین چله روی هاف را کنار می‌زنیم و نخ را دور اولین چله پشت

هاف می‌گردانیم و مجدداً روی کج‌و زه قلاب می‌کنیم. سپس چله دوم روی هاف را کنار می‌زنیم و نخ را دور چله دوم پشت هاف می‌گردانیم و نظیر همین اعمال را سلسله‌وار ادامه می‌دهیم. با این عمل نخهای پشت چله در اختیار قرار می‌گیرند.

حال برای بافتن گلیم و ادامه کار:

۱. هاف را پایین می‌آوریم تا نخهای ردیف جلو چله کاملاً نمودار شوند. دست را داخل دو ردیف نخهای چله می‌کنیم. پشم موردنظر را از پشت نخهای چله ردیف جلو عبور می‌دهیم و شانه می‌زنیم.

۲. هاف را بالا می‌بریم، نخهای ردیف عقب چله را توسط کج‌و جلو می‌آوریم (عکس: ۱۶) و پشم را از پشت آنان نیز عبور می‌دهیم و شانه می‌زنیم.

در گلیم بافی گره‌زدن و پود کلفت و نازک نداریم. همچنین در گلیم بافی رفت و برگشت نخ، یک رج بشمار می‌آید.

فهرست منابع و مآخذ

- وحدتی، (دکتر عطاالله)، واحد درسی آشنایی با هنرهای سنتی ایران، دانشکده هنرهای زیبا، ۱۳۶۴.
- بهنام، (مرحوم دکتر عیسی)، منابع دستی ایران، سازمان چاپ و انتشارات کیهان، ۱۳۴۱.
- عناصری، (دکتر جابر)، قادیخ هنر ایران، انتشارات آموزش و پرورش، ۱۳۶۰.
- ورزی، (منصور)، هنر و صنعت قالی در ایران، انتشارات رز، ۱۳۵۵. (بعضی قسمتهای کتاب)
- J.Iten-Maritz, *LE TAPIS TURC*, Office du Livre, 1975.

عکس ۱
انواع گره درقالی:

الف - گره ترکی بافت

ب - گره فارسی بافت

ج - گره ترکی بافت حفی

عكس ۰۲
نحوه کار با سیخ

عکس ۳.
نحوه گره زدن با چاقو

عکس ۴.
نحوه بریدن با چاقو

عکس ۵۰
نحوه کار با شانہ

عکس ۰۶
نحوه برش با قیچی

عکس ۷.
نحوه برش با قیچی

عكس ۰۸
كلوزار

عکس ۹
دار عمودی

عکس ۱۰۰

چله کشی

عکس ۱۱
نقشه جزء به جزء کار

عکس ۰۱۲
نقشه جزء به جزء کار

عکس ۱۳ .
نقشه تکرار شونده

عکس ۱۴۰

نقشه ۱
۳

عکس ۱۵۰
کجو و دار گلیم بافی

عکس ۰۱۶
کشیدن نخهای کجیو

کتابهای شکوفه
وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

بها : ۸۰۰ ریال